

місарам: про Київ в Польщі менше дбали, ніж про майбутню елекцію короля і кожен мислив згідно зі своєю інтенцією [...]”.

(*Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679). – Warszawa, 2000. – С. 374-375, 37).*)

Тарас Чухліб (Київ)

Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року

Революційний процес політичного утвердження на теренах східних воєводств Речі Посполитої нової держави несподівано спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема великих трансформацій у сприйнятті назви «Україна» правителями Війська Запорозького – гетьманами. Протягом 50-х – 60-х років XVII ст. вони поступово починала усвідомлювали це означення як узагальнений ідеальний образ підвладної їм країни. Стрімкі й несподівані політичні та соціальні перетворення також вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних конструкцій, які наповнювалися відповідною семантикою новопосталого державного утворення.

Під впливом мовної практики офіційних структур Речі Посполитої починають використовуватися гетьманами Війська Запорозького у межах певного протиставлення означенням «Русь» та «Руський». Це було спричинене багатьма обставинами: по-перше, для королівського уряду став неактуальний Гадяцький проект та утворення Великого князівства Руського, а тому в коронній канцелярії головно почало вживатися означення «Українний/Український» замість «Руський», що вдало було використано козацькими канцеляристами; по-друге, політична залежність частини Війська Запорозького від московського царя викликала процес широкого уживання офіційними структурами Москви та промосковського Чигиринського політоніму як «Мала Русь/Мала Росія» у відповідь на що Варшава й пропольські гетьманські уряди розпочинають «війну понять» та з огляду на це переважно використовують щодо під-

контрольної Війську Запорозькому території «з правого берега» назву «Україна».

Понятійна варіативність мовної одиниці «Україна» зменшується і її все більше починають сприймати як ще одну назву для державного утворення Війська Запорозького. Про це, зокрема, свідчив факт появи словосполучення «отець України», яким означували себе гетьмани (І. Виговський), а також видання ними «універсалів до України» (Ю. Хмельницький, І. Брюховецький). Звичайно, що політичні означення далекі від точності, однак використання, наприклад, таких лексичних конструкцій гетьманами Війська Запорозького Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею та Іваном Брюховецьким, як «піддавши Україну, вдруге віддаляти [її] не мислить», «вважають Україну підвладною», «вважають Україну підвладним собі володіння», «Україна позбавиться підданства», «утримував Україну в покірності», «подякувати Україні за гетьманство» переконливо засвідчували, що слово «Україна» у цей час розпочало функціонувати як самодостатнє політичне поняття.

За допомогою прикметника «Українний/Український» в офіційній топіці Війська Запорозького з'являються ряд лексичних нововведень, які виражалися у таких метафоричних та образних словосполученнях як «Українське щастя», «Українська сила», «Українська стіна», «Українська руїна». Окрім того, поряд з старою виникає нова локалізаційна термінологія – «Українні жителі», «Українні піддані», «Українські мешканці», «Українські люди», «Українна держава», «Українні володіння», «Українні городи», «Українні границі», «Українська шляхта», «Українські переговори», «Українські відомості» тощо. Потрібно зазначити, що багато словотворчих моделей творилося у цей час за допомогою іменника «Україна» та різних дієслів: «збереження України», «обіцяного Україні», «зміцнить Україну», «заспокоїти Україну», «освітити Україну», «спустошити Україну», «піддавши Україну», «привласнював Україну», «відмовляв Україні», «віддаляв Україну», «подякувати Україні», «звеселить Україну», «Україна захоплюється», «зміцнить Україну», «призвав Україну», «загублять Україну», «Україна відторгнулася», «Україну розірвуть», «розорив Україну», «заволодіти Україною», «втримати Україну» та ін. Іменник «Україна» неодноразово вживався разом із займенниками («наша Україна», «своя Україна», «уся Україна», «немала Україна»), а також для позначення місця писався як разом з прийменником «на», так і з прийменником «в» («звернувся на

Україну», «на Україну прийшов», «в Україні не буде», «залишатися в Україні» тощо).

Офіційне листування гетьманів Війська Запорозького наприкінці 1650-х – першій половині 1660-х рр. рясніє такими словосполученнями як «Справи України», «Руїна України», «згуба України», «загибель України», «бідна Україна», «бажана Україна», а також – «на Україну призвав», «до себе на Україну чекає», «на Україні перебуваю», «в Україні перебуваючи», «з України не втече», «з України вигнаний», «на Україні з'явився», «на Україну завів», «Україна заражена бунтами», «спокій в Україні зміцніє», «Україна вирішила вмирати», «Україна приходить у краший стан», «з України вигнати», «Україна ляхам в руки віддається», «про Україну не забувати», «щоб Україну викоренити», «спостерігати за цілістю України», «Україна у з'єднання прийде» та ін.

Творення локалізайної термінології в офіційному листуванні гетьманів Війська Запорозького і їхнього оточення головним чином відбувалося під впливом зовнішніх факторів та було спричинене необхідністю визначення владних повноважень володарів гетьманської булави стосовно Варшави (Правобережжя) та Москви (Лівобережжя). При цьому треба відзначити, що проблема територіальної єдності Війська Запорозького («цілості України», «цілої України») почала хвилювати його зверхників вже з 1659 р., а поява двох політичних центрів суттєво вплинула на словотворчі процеси у тогочасній руській мові. Стосовно підвладної їм території гетьмани як з «правого берега» так і з «лівого берега» Дніпра почали уживати такі уточнювальні назви як «Україна цієї сторони Дніпра», «Україна тієї сторони Дніпра», «Україна цього і того боку Дніпра», «Українська сторона Дніпра», «Задніпрська Україна» тощо.

Політична залежність Війська Запорозького від сусідніх монархів викликала появу таких понятійних словосполучень як «Україна Вашої Царської Милості», «Вашої Царської Величності Україна», «Україна Його Королівської Милості», «Україна член держави Його Королівської Милості», «Україна Його Королівської Милості Держава». Окремішність «України» як назви державного утворення стає більш зрозумілою у вживанні поряд з такими політонімами як «Польща», «Росія», «Литва», «Венгери (Угорщина)», «Волощина», «Крим»: «підуть з Польщі на Україну», «шляхта Українська до Польської подібна», «а Україна до Великої Росії справдешнім передухіддям і захистом є», «маючи і силу Польську, поважиться не тільки Україну, але й Москов-

ські краї [воювати]», «втрата усій державі Російській в Україні придав», «із України в Велику Росію з усіма татари пішли», «Україну очистив, так би міг Литву очистити», «про Україну можна бути такої ж думки, як і про Велике князівство Литовське», «хан буде в Україні, тому що йому за відомих обставин, не хочеться бути особисто в Венгерах», «Україна за прикладом Волоської землі, зробилася данницею Криму» тощо.

Але перейдемо до Андрусівської проблематики, зокрема того аспекту як і в якому контексті у його положеннях вживалася назва «Україна» та похідні від нього словосполучки. Отже, звернімося до тексту угоди 1667 р.:

-Ст.3: «...И в тех. Же всех, через сии договоры, оставающиеся в стороне Его Царского Величества местах и землях, как от Корунны Польской *на Украйны* також и от Великого Княжества Литовского, ни каких новых городов на новых местах во время того перемир'я строит... не велит» [3, 659].

-Ст.4: «И то укрепляем, что никакая над *козаки Украинскими* по ту сторону Днепра, от Переяславля будущими мечь чинена быти не шмать..., а тех. Козаков по другой стороне реки Днепра от Киева будущих, Его Царское Величество от присяги, себе на подданство учиненной, освобождает» [3, 659].

-Ст.11: «...Также *козаки Украинские*, Татарове, под Королевским Величеством живущие... хотя бы там в Государстве Его Царского Величества с Русскими особами оженились, или на веру Русскую перекрестились» [3, 662].

-Ст.12: «...Також и с *Украйных* в две недели городов» [3, 662-663].

-Ст.18: «...Тогда так *в Украйне*, как и в Киеве и в Запорогах и в иных *Украйных городах*, по обеим сторонам реки Днепра обои войска, так Корунны Польския и Великого Княжества Литовского, как и Государства Его Царского Величества Московского, с *Украйными тамошними людьми* против Орды и Хановых сил всегда готовы быти имеют и отпор давати» [3, 665].

-Ст.30: «...Имеют имети полную ночь договаривания о удержании *обоей Украйны* и Запорожья и договаривания способу общей помочи..., когдабы *Украинских козаков* общими войсками своими до своего послушания и подданства принуждати имели» [3, 668].

-Ст.31: «...До удоволствования шляхты, выгнанцов из тех. Воєводств и поветов и из *часту Украйны*, в сторону Его Царско-го Величества уступленной будущих» [3, 668].

15 лютого 1667 р. лівобережний гетьман Війська Запорозького Іван Брюховецький писав до царя: «...Дорошенко..., усіх Ляхів *на Україні* в городах перебуваючи, обманути і ордам віддати, а *Україну* від Ляхів очистити...; ...єпископ Мстиславський..., коли з підпалами його невинна християнська кров *на Україні* розливається з внутрішньою побудкою його бунтів. А що на цей час його єпископства тут *на Україні* немає... Щоб єпископ, не буваючи *на Україні*, так і Білгородському уїзді не жити...; якщо б його єпископов з *України* до Москви минулого літа від'їзд не стався; і щоб його єпископові житія на Україні зовсім не було... Відомо чинити про козаків Костянтинових (Мігалецького), уже оберігаючись він від них на Україні худа...; вони Костянтинові козаки зломислієм своїм щось дивного *там на Україні, як в Чернігівському уїзді і в усьому Задесенському краї учинили було*» [1, 177-178].

У лютому того ж року послі Війська Запорозького в Москві канівський полковник Яків Лизогуб мали донести цареві, що гетьман Дорошенко «зараз королю Польському зрадив, на вірність хану Кримському і усім ордам з усіма своїми мамобочними зрадниками присягу завершивши, *хочуть собі, як Волоський воєвода, воєводство собі удільне укріпити*, справді бити Ляхів *на Україні* при Маховському, славному і знатному полковнику Лядському, почав» [1, 160]. У цій дипломатичній інструкції також був такий пункт: «Про Чигирин, Черкаський город, оголосити, щоб за указом Царської Величності ратні государеві люди, сполучившись з Черкаськими полками, на ті городи зрадницькі пішли і в кінець би розорили, щоб Малоросійським городам ніякого розорення від тих вищеописаних городків не чинилося, тому що, поки вони стояти будуть цілі, то *Україні не дадуть спокою*» [1, 161]. В іншому пункті говорилося: «А як від патріарха Московського на митрополію Київську присланий буде митрополит, всі хвилювання *на Україні* перестануть» [1, 162]. Окрім того, з Яковом Лизогубом до Москви був відправлений подільський полковник Костянтин Мігалецький: «Об'явити і про Костянтина, що він з силою з посланниками нашими, за государевим указом, до Москви висланий, тому що він не хотів в Москву добровільно їхати, а якесь *на Україні* самовольство хотів учинити» [1, 163]. На допиті у Малоросійському приказі 4 лютого полковник Мігалецький говорив, що «*на Україні* ніякі замисли зами-

шляв, і про те він боярин і гетьман пише на нього брехливо» [1, 166]. На допиті в Малоросійському приказі охотницький полковник Андрій Богомаз говорив: «І як полковник Іван Бугай поїхав з Варшави *на Україну*, говорив йому, щоб він з-за караулу пішов і в дорозі його догнав, а він його *на Україну* з собою привів» [1, 170]. Полковий осавул Подільського полку говорив: «...І в той час вийшов він з Запорог з Іваном Сірком і з Григорієм Косаговим *на Україну* і були де від Ляхів в облозі в Лисянці 4 тижні» [1, 170].

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до цілості усього народу нашого Малоросійського мала поміч від кого була:... що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати...; щоб нашу отчину до останнього розорення привести» [1, 293-294]. 5 червня Брюховецький писав на Запоріжжя, «що хан Кримський з усіма своїми ордами і з Ногайськими готується *на Русь чи на Україну*..., і щоб *на Україні* по селам жилецьким людям відомість дати, щоб оберігалися» [1, 205]. Київський полковник Костянтин Матюта у травні повідомляв, що «за наказом великого царя Турського, щоб Орда не йшла *в Україну* і ніяких не робила зачіпок з Річчю Посполитою Польською» [1, 212].

5 червня 1667 р. гетьман Брюховецький писав до Москви з Гадяча: «...Ті козаки, які з маєтностей Гадяцьких від великих насильств і обрах їм від Федора Протасєва, без мене *на Україні* вчинених образ...» [1, 202]. Тут же про Андрусівський договір: «Начебто ви Великий Государь, Ваша Царська Пресвітла Величність, через великих і повноважних своїх послів при учиненні любязно усім всім нам бажаного з королівською величністю миру, і на том приговорили і таємними статтями закріпили, щоб *з обох рук Україну розорити*...; як мають тут *на Україні* стосовно цього поступити?» [1, 202]. Полтавський полковник Григорій Витязенко говорив московському урядовцю Василію Кикіну в червні 1667 р.: «...*У нас на Україні звичай такий*: називаються де у нас люди різними прізвиськами: одній де людині живе прізвиська три і чотири, по батькові, і по тестю, і по тещі, і по дружинам прозиваються» [1, 191].

31 березнем 1667 р. датується універсал польського короля Яна II Казимира «генералу і коменданту фортець *наших Українних*» Стахурському, в якому наказується, щоб «усіляко *захист України* обмислив» [1, 210]. У царській грамоті на ім'я гетьмана Івана Брюховецького від 26 червня кілька разів згадувалося слово «Україна» у такому

контексті: «...А те переписчики были посыланы не на раздражение **в Украине народом**, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана...; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и всему посполству поверили, и без всякого оскорбления людцкого тогда и ныне надеемся **между людьми в Украине** содержать...» [1, 206].

2 липня посланець Брюховецького на Запорозьку Січ Федір Донець розповідав в Гадячі: «...хан Кримський з Криму вийшов, а куди піде війною, на Ляхів чи **на Україну** царської величності, того він не знає» [1, 189]. Дуже промовистими з огляду на особисту оцінку П.Дорошенком домовленостей в Андрусові були його слова в одному з листів до кримського хана – «...ми однак довіряти не можемо, щоб **краєві нашому**, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів» [5]. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М.Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном. Згідно тверджень турецьких істориків українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50 000-е військо [7; 8]. Польський посол Є.Радзівський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що **Україна так далека від підданства Польщі**, як далеке небо від землі» [2, 115]

15 вересня 1667 р. до Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель у якому пише про «наші **славні народи крайні Російські Українські**», а також про те до якого «**великого розорення і урону Україна прийшла** і народи війська зменшились». Саме Інокентію Гізелью належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що той наш **народ Український**, почавши між собою брань і не союз...; щоб той народ народ наш православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався...; народи християнські великі Грецькі, Словенські і багато вигублені і наш народ Руський у всі кінці землі у неволі запроваджений...; міцні городи свої поблизу Запорожжя і **нашої України** побудували» [1, 229-230].

23 листопада 1667 р. в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман Петро Дорошенко був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогами, вислане **в Україну** військо поводитьсь, мов у **ворожому краю**: мучить

людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводить ся не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у *ворожому краю*, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в *отчизні* запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом» [2, 145]. “Поляки, забувши боязнь Бога й *одклавши на бік Пакти* (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – Т. Ч.), починають наступати з військовою потугою *на Україну*” [6], – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря наприкінці 1667 р. Молдавського князівства.

У грудні 1667 р. на переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським гетьман Петро Дорошенко говорив, що в «їх *де Україні* до того часу Татари розорення вчинять...; і великого государя під Малоросійські і *Українні городи* війною почнуть ходити» [1, 235-236] Тоді ж представник московського воєводи Федір Чекаловський свідчив: “Петр Дорошенко какое дело мыслит, чтоб *всю Украину* высвободить и города под свою власть все взять...; А к королю его мости на сейм посылает он Дорошенко посланцов своих, и, будучи на сейме, просить у его королевской милости и у сенаторов и Речи Посполитой многих *городов Украинных*» [1, 242].

У наказі московського царя Олексія Михайловича стряпчому Василю Тяпкіну, який у листопаді 1667 р. відправлявся до Війська Запорозького з метою «проведывания вестей о Петре Дорошенко и о шалости в народе», 10 разів на 8 листах дипломатичної інструкції вживалася назва «Україна» у таких випадках: 1) «...И что брат ево Петр Дорошенко по ево Григорьеву письму бусурман на *сю сторону Днепра* не пропустил и в *Украине смуты* меж казаки не учинил» [4, 2]; 2) «...и брат ево Петр наклепко остерегали чтоб *из за Днепра* своевольные люди на *Переяславской стороне во всей Украине* всполохов и грабежу людям и смуты никаковы бы не учинили» [4, 3]; 3) «...Во успокоение ль в *Украине* вечно или какие безстрашне люди для непереставающих кровей за-тейками своими на разрывание приводят... Да как ж и *Заднепровская сторона* по нынешнему Дорошкову с Крымскими ордами на хождение на Королевство Польское... И есть ли на *обе стороны в народе* такие разговоры к надежности болши в людях» [4, 4]; 4) «...По нынеш-

нему неразорванного миру с Королевством Польским и печалью людей многие в Украине народу за помощью к Божией молитве Пресвятой Богородице и Киевопечерских чудотворцев хвалу воздав... И в радость ли то в Украине вменитца в великих народах. И так да не можетца писана. Бо есть глас Божий народа» [4, 4 об.]; 5) «И верою утвердили в которых посовершенных статтях меж до иным договорено суть для вечные и нерушимые обороны христианские от наступления и нахож[дени]я сил бусурманския на Украину союз спомочной обоими нашими великими государствами положили... И если бы зрушились от стран турских и крымских война в Украину и тогда нашими государскими особами с великими государствами наших войска засту[пили]» [4, 8 об.]; 6) «И успокоения Украине вечного искать со всяким радением. А если страхом Божиим бусурманы здержаны в Украине от войны будут... И от толь кровопролиття христиане сохранены вечно были, да в Украине ж между народах» [4, 8 об.].

У т. зв. Московському договорі від 14 грудня 1667 р., укладеному в Москві «між Польськими і Російськими послами», на підтвердження Андрусівського перемир'я знову уживалися поняття «Україна». «Український» у таких випадках: у Вступних положеннях, а також статтях 1-й і 6-й :1) «И о взаимной обороне против бусурманского нахождения *на Украину*», 2) «...чтоб *козаки Украинские* противны, за обсылкою обоих Великих государем, или котрого ни есть из них, ту милость и добродения благодарно принять, от бусурман отлучилися» [3, 729]; 3) «Сего ради на очищение от татар *Украины* и еже привести непослушных к послушанию козаков»; 4) «...в *Украине между Днепром и Днестром* в крепких и надежных местах, там, где случай воинской употреблять, будет случать...: 5) «...И ко унятию своевольных людей *там в Украине*, будучи в общем одержании обоим Великим Государям в послушании и приводя к покорению винных козаков» [3, 729]; 6) «...чтоб как против Турских, так и против Крымских сил в обороне и в отпоре войскам Христианских Государств *со всех сторон Украине* обоим Государствам быти», «...и для унятия своевольства отступников *козаков Украинских*, служащих для оторвания их от союзу бусурманского» [3, 732]; 7) «...Со *всех сторон Украины* обоим Государствам быти» [3, 730]; 8) «...И Дорошенко Гетман с казаками *на Украине* в Корону Польскую войною идучи» [3, 730].

У грудні 1667 р. Петро Дорошенко говорив представникові московського воєводи Ф. Чекаловському: «І за моїм старанням не тільки

цей бік України, де ми зараз живемо, під руку Його Царської Величності віданно буде; але ще і все належне поки панство, тобто князівство Руське, ограничене було: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста князівства Руського, маю до Бога мого надію, аж по те ограничене буде, то князівство Руське богаспасимого города Києва давньої столиці...; *Україна вся б спокійно прожила*» [1, 241-242].

Отже, поряд з географічно-територіальним іменник «Україна» та похідний від нього прикметник «Українний/Український» набувають політичного й міжнародного звучання, що в т. ч. підтверджувалося і положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1869. – Т. 6: 1665-1668. - СПб., 1869. – 279 с.
2. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью Йорк, 1985. – 712 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. I. – 1075 с.
4. Российский государственный архив древних актов, г. Москва. – Ф. 229, оп. 3, д. 15, л. 2-8.
5. Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Kraków, 1881. – Vol. 1. – Pars. 1. – S. 126.
6. Acta Historica res gestas poloniae. – Kraków, 1883. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 301.
7. Dorosenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – S. 13.
8. Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi. – Istambul, 1928. – С. 472.

Сергей Тарасов (Мариуполь)

«Вечный мир» 1686 г. в российской дореволюционной историографии

Так называемый «Вечный мир» 1686 г. между Россией и Польшей стал одним из важнейших событий, как в истории Украины XVII в.,